

УДК 007:339.9

Хитра О.В.

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри управління персоналом і економіки праці
Хмельницького національного університету

СИНЕРГЕТИЧНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ КАТЕГОРІЙНОГО АПАРАТУ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

SYNERGETIC APPROACH TO THE ANALYSIS OF THE CATEGORICAL STAFF OF FOREIGN ECONOMIC ACTIVITY

АНОТАЦІЯ

Розглянуто зміст основних термінів зовнішньоекономічної діяльності крізь призму синергетичної парадигми. Обґрунтовано роль зовнішньоекономічних операцій підприємств та сформованих ними зовнішньоекономічних зв'язків у процесах біфуркаційних перетворень глобалізованого світогосподарського простору. Доведено атрактивну сутність стратегічних цілей та флуктуаційний характер ризиків зовнішньоекономічної діяльності. Розкрито зміст синергетичного підходу до управління зовнішньоекономічною діяльністю в умовах нерівноважного стану соціально-економічної системи, здатної до самоорганізації. Обґрунтовано роль інформаційного забезпечення та контролінгу зовнішньоекономічної діяльності у протистоянні ентропійним тенденціям та забезпеченні стійкості складної соціально-економічної системи.

Ключові слова: аттрактор, біфуркація, емерджентність, ентропія, зовнішньоекономічна діяльність, самоорганізація, синергетика, флуктуація.

АННОТАЦИЯ

Рассмотрено содержание основных терминов внешнеэкономической деятельности в контексте синергетической парадигмы. Обоснована роль внешнеэкономических операций предприятий и сформированных ими внешнеэкономических связей в процессах бифуркационных преобразований глобализирующегося мирохозяйственного пространства. Доказана атрактивная сущность стратегических целей и флуктуационный характер рисков внешнеэкономической деятельности. Раскрыто содержание синергетического подхода к управлению внешнеэкономической деятельностью в условиях неравновесного состояния самоорганизующейся социально-экономической системы. Обоснована роль информационного обеспечения и контроллинга внешнеэкономической деятельности в противостоянии энтропийным тенденциям и обеспечении устойчивости сложной социально-экономической системы.

Ключевые слова: аттрактор, бифуркация, эмерджентность, энтропия, внешнеэкономическая деятельность, самоорганизация, синергетика, флуктуация.

ANNOTATION

The content of the basic terms of foreign economic activities in the light of synergetic paradigm has been considered. The role of foreign economic operations of enterprises and their foreign economic relations formed in the process of bifurcation transformations of globalized economic space have been grounded. The attractive essence of strategic objectives and the nature of fluctuation risks of the foreign trade have been proved. The content of synergetic approach to the management of foreign trade activities in terms of non-equilibrium state of socio-economic system, capable of self-organization has been unveiled. The role of information security and controlling of the foreign trade activities to counter entropy trends and ensuring the stability of the complex socio-economic system has been grounded.

Key words: attractor, bifurcation, emergence, entropy, foreign economic activity, self-organization, synergy, fluctuation.

Постановка проблеми. В умовах глобалізації важливим складником господарської діяльності підприємств стає зовнішньоекономічна діяль-

ність (ЗЕД), пов'язана з міжнародним поділом праці, рухом факторів виробництва та глобальним перерозподілом підприємницьких витрат і доходів. Сьогодні процес виходу на зовнішні ринки відбувається в умовах впливу складного зовнішнього середовища, що характеризується високим рівнем конкурентного тиску та проявів тенденцій глобальної постіндустріальної економіки [1, с. 190]. Одним із головних завдань дослідників є пошук можливостей для примноження вигод від участі в ЗЕД та нейтралізації ризиків міжнародного бізнес-середовища, розвиток якого характеризується швидкоплинними змінами і трансформаціями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми зовнішньоекономічної діяльності постійно перебувають у центрі уваги зарубіжних та вітчизняних науковців. Так, сучасні дослідники плідно працюють над систематизацією категорійного апарату ЗЕД (В. Васюренко [2]; М. Данилюк і Т. Топольницька [3]; О. Котиш [4]; О. Новіков і Т. Садридінов [5]; О. Шапоренко [6]), поглибленням методичних основ оцінювання результатів ЗЕД (Т. Васюк [7]) та методології формування стратегії розвитку ЗЕД (А. Фатенок-Ткачук [8]), обґрунтуванням інноваційних підходів до формування механізму управління ЗЕД (Г. Гузенко і Ю. Гайдученко [9]; Б. Любич [10]; Х. Снігур [11]), удосконаленням інформаційного забезпечення ЗЕД (С. Іщенко, К. Пряхіна і О. Капінос [12], Г.В. Мозгова [13]), методів управління ризиками ЗЕД (А. Свідерська [14]) тощо.

Варто зазначити, що досить активно для дослідження зовнішньоекономічної діяльності починає застосовуватись постнеокласична синергетична методологія. Зокрема, Л. Чайка і Т. Остапенко [15] присвятили свій науковий пошук визначенню методів активізації синергізму у ЗЕД; Л. Ноджак та О. Лебедева [16] обґрунтовують появу ефекту синергізму як результату інтегрованого підходу до менеджменту ЗЕД; В. Фомішина [17] запропонувала структурно-логічну схему використання синергетичного ефекту в менеджменті ЗЕД.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на наявність суттєвих напрацювань у сфері зовнішньоекономічної діяльності, питання підвищення її ефек-

тивності залишаються актуальними, особливо у зв'язку з високим рівнем невизначеності впливу чинників багаторівневого внутрішнього та зовнішнього середовища. А отже, варто зробити припущення про необхідність оновлення методологічної основи, на якій здійснюється аналіз наявних проблем ЗЕД та пошук шляхів їх розв'язання.

Метою статті є обґрунтування доцільності застосування синергетичного підходу для вивчення закономірностей становлення та розвитку зовнішньоекономічної діяльності як складної соціально-економічної системи, яка піддається впливові численних флуктуацій, зазнає біфуркаційних перетворень і є здатною до самоорганізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. З переходом до ринкової економіки та в результаті проведення відповідних реформ в економічній термінології з'явилися такі поняття, як «зовнішньоекономічні зв'язки», «зовнішньоекономічна діяльність», «зовнішньоекономічна операція» тощо.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» [18] зовнішньоекономічна діяльність – це діяльність суб'єктів господарської діяльності України та іноземних суб'єктів господарської діяльності, побудована на взаємовідносинах між ними, що має місце як на території України, так і за її межами. Згідно з Господарським кодексом України [19] зовнішньоекономічною діяльністю є господарська діяльність, яка в процесі її здійснення потребує перетинання митного кордону України майном та/або робочою силою.

В.О. Васюренко обґрунтовує методологічну доцільність розкриття змісту зовнішньоекономічної діяльності у площині «загальне – особливе» як особливої форми трансграничної економічної діяльності. ЗЕД розглядається як частина господарської діяльності певного суб'єкта, що визначається через сукупність виробничо-господарських, організаційно-економічних, оперативно-комерційних функцій підприємства відповідно до зовнішньоекономічних зв'язків держави, пов'язаних з виходом підприємства на зовнішній ринок та участю в зовнішньоекономічних операціях, напрями, форми та методи якої узагальнюються відповідно до процесу виробництва згідно з цілями та завданнями підприємства щодо його функціонування та розвитку [2, с. 219].

Як вважає А.О. Фатенок-Ткачук, зовнішньоекономічну діяльність доцільно розглядати як економічне явище і як процес. ЗЕД як явище – це система міжнародних економічних відносин, які виникають між суб'єктами господарювання країн світу внаслідок виробництва, обміну і споживання товарів, послуг та ідей на основі міжнародного поділу праці внаслідок виходу за межі національних господарств з метою більш раціонального використання обмежених ресурсів та максимізації прибутку. ЗЕД як процес є

складним ланцюгом дій – від пошуку підприємницької ідеї до її втілення у конкретний проєкт, який забезпечує виготовлення продукції, конкурентоспроможної на міжнародних ринках [8, с. 8].

М.О. Данилюк і Т.Б. Топольницька зазначають, що зовнішньоекономічна діяльність, будучи частиною загальної діяльності підприємства (а не відокремленою підсистемою), водночас має характерну особливість – вона здійснюється на іншому (міжнародному) рівні, який проявляється у взаємовідносинах із контрагентами з інших країн [3, с. 5–6]. Крім того, на думку О.І. Шапоренко, наявність ЗЕД дає змогу більш ефективно здійснювати виробничо-господарську діяльність усього підприємства [6, с. 86], на підставі чого доходимо висновку про системоформувальну роль зовнішньоекономічних зв'язків у процесі еволюції складних соціально-економічних систем. Так, одні і ті ж самі компоненти, але пов'язані різними відносинами, демонструють різну динаміку розвитку, і навпаки, певний характер взаємодії може приводити до одного і того ж результату, якими б унікальними не були окремі елементи системи.

Зовнішньоекономічні операції характеризуються великим розмаїттям, оскільки здійснюються за абсолютно різними напрями, такими як торгівля товарами, надання послуг, обмін продуктами інтелектуальної власності тощо [5, с. 185]. З позиції О.М. Котиш зовнішньоекономічна операція постає як цілеспрямований процес взаємодії між суб'єктами ЗЕД України та іноземним контрагентом щодо встановлення, зміни та припинення правових, економічних, соціальних та інших відносин між ними як на території України, так і за її межами, який викликає зміни у структурі активів та зобов'язань і власному капіталі підприємства [4, с. 100]. За нашим переконанням узгоджений та зафіксований у зовнішньоекономічних контрактах порядок здійснення зовнішньоекономічних операцій, вибір адекватних базисних умов поставки вантажів, чіткий розподіл прав, обов'язків та відповідальності між контрагентами може слугувати запорукою когерентності зовнішньоекономічних відносин, що є передумовою виникнення ефекту синергізму у вигляді стрибкоподібного підвищення конкурентоспроможності підприємств.

Опираючись на системну методологію дослідження, Т.Б. Топольницька зосереджує дослідницьку увагу на системі забезпечення зовнішньоекономічної діяльності, яку пропонує розглядати як сукупність взаємопов'язаних, взаємозумовлених і взаємодіючих елементів та їхніх зв'язків, які спрямовані на створення необхідних умов для організації діяльності підприємства на зовнішніх ринках та виконання пов'язаних із цим завдань [20, с. 112].

На нашу думку, зовнішньоекономічна діяльність реалізується на основі не лише організа-

дійних, але й самоорганізаційних засад (рис. 1), з огляду на те, що у кожній складній системі закладений потужний потенціал саморозвитку, який з наближенням до абсолютної цілісності та одноманітності елементів починає згасати. Іншими словами, вихід підприємства на нові ринки збуту, впровадження нових товарів і методів їх просування до споживача, укладання більшої кількості зовнішньоекономічних угод, збільшення розмаїття зовнішньоекономічних операцій, безумовно, порушують досягнуту упорядкованість виробничо-господарської і фінансової діяльності, приховуючи у собі велику кількість ризиків, але водночас це забезпечує подальшу життєздатність економічної системи в умовах жорсткої конкурентної боротьби.

Точка розгалуження варіантів розвитку зовнішньоекономічної діяльності може вважатися точкою біфуркації, в якій відбувається якісне оновлення підприємства як цілісної господарської системи. Завдяки нелінійності з наближенням до цього переломного моменту починає діяти принцип «посилення флуктуації»: у результаті розростання незначних, ледь помітних змін на рівні елементів може виникнути новий макроскопічний стан системи.

Стратегія розвитку ЗЕД – це цілісна система заходів щодо довгострокових дій суб'єкта, спрямована на розвиток організації, зміцнення її позиції на зовнішніх ринках, задоволення споживачів та досягнення поставлених цілей з урахуванням конкурентних переваг та впливу комплексу зовнішніх факторів [8, с. 8]. З позиції синергетики стратегічна ціль ЗЕД постає як

атрактор – бажана ціль системи, до якої остання прагне внаслідок розгортання своєї сутності, але яка водночас може бути не досягнута через відсутність необхідних і достатніх умов. Самоорганізаційні структури-атрактори є притягальними станами для елементів системи, мовби «гравітаційні» базові форми кооперування, а елементи системи під їхнім впливом просуваються до кооперації, і саме ця сила тяжіння стає основним механізмом самоорганізації.

Г.М. Гузенко та Ю.О. Гайдученко розглядають організаційно-економічний механізм розвитку ЗЕД як систему взаємопов'язаних елементів, важелів та механізмів зовнішньоекономічних зв'язків суб'єктів господарювання, що покликана ефективно регулювати ЗЕД з урахуванням впливів зовнішнього середовища [9, с. 84]. Ефективне функціонування в конкурентному середовищі, яке характеризується швидкоплинністю змін та не завжди прогнозованими процесами, неможливе без створення механізмів моніторингу та адаптації до нових умов, що потребує впровадження інноваційних способів управління ЗЕД. Організаційно-економічний механізм має бути гнучким, адаптивним та характеризуватися оперативним реагуванням на зміни зовнішнього середовища.

Формуючи такий механізм, обов'язково варто зважати на інтенсивність флуктуацій у міжнародному бізнес-середовищі, що зумовлюють ризик відхилення від заданих стратегічних цілей. З позиції А. Свідерської під зовнішньоекономічним ризиком варто розуміти можливість позитивних та негативних відхилень від

Рис. 1. Зовнішньоекономічна діяльність підприємства як передумова біфуркаційних перетворень глобалізованого світогосподарського простору

прогнозованого бажаного результату прийнятих рішень, пов'язаних з інтеграцією вітчизняного підприємства у світову економіку та здійсненям зовнішньоекономічних угод [14, с. 114]. Як приклад флуктуацій можна навести зміни кон'юнктури ринку, цін на ресурси, відсоткових ставок, інноваційного потенціалу галузі, інвестиційних потоків тощо. Новий атрактор розвитку підприємства як мікросистеми переважно є результатом впливу зовнішніх флуктуацій. Водночас тільки внутрішня флуктуація (зокрема, ініціювання змін у методах управління, організації праці) є механізмом приведення системи в стан рівноваги.

Також заслуговує на увагу поняття механізму управління ЗЕД підприємства, що являє собою комплекс управлінських, економічних, організаційних, правових і мотиваційних способів гармонізації інтересів підприємства з інтересами суб'єктів зовнішнього середовища, за допомогою чого забезпечується отримання необхідної величини прибутку від операцій на зарубіжних ринках. За переконанням Б.Б. Любича [10] ключову роль для забезпечення ефективності ЗЕД відіграє синергічна взаємодія елементів цього механізму.

Управління підприємствами в умовах зовнішньоекономічної діяльності потребує комплексного інформаційного забезпечення щодо усіх факторів зовнішнього середовища. Слушною є думка, що темпи змін зовнішнього середовища набагато більші за можливості підприємства реагувати на них, і звідси виникає необхідність готувати управлінські рішення превентивно – за надходження так званих слабких сигналів про зміни [12, с. 16–17].

Інформаційне забезпечення менеджменту ЗЕД – це створення інформаційних умов функціонування системи управління підприєм-

ством у вигляді надання необхідної інформації для розроблення та прийняття управлінських рішень в інтересах визначення та продуктивного досягнення зовнішньоекономічних стратегій [13, с. 249]. Важливість інформаційного забезпечення зумовлюється тим, що кожна економічна система, намагаючись зберегти структурну стабільність, стійкість, повинна протидіяти наростанню ентропії (невизначеності, дезорганізації) через інформаційну активність, яку можна визначити як процес контролю матеріальних та енергетичних потоків.

Контролінг зовнішньоекономічної діяльності розуміється як процес, спрямований на забезпечення досягнення підприємством запланованих цілей на міжнародному ринку. Цей процес передбачає встановлення параметрів, вимірювання фактично досягнутих результатів, оцінювання відхилень, їх ранжирування та внесення коректив до планів у разі, якщо досягнуті результати істотно відрізняються від заданих параметрів [12, с. 20].

Основна мета застосування керівного інформаційного принципу в ЗЕД – визначити таке сполучення у просторі та часі енергетичних потоків (інформації, фінансових коштів, матеріально-енергетичних ресурсів), яке б забезпечило мінімальні витрати системи на підтримання стану стійкої рівноваги. Збільшення інформаційного статусу виробничих ресурсів відображається у доданій вартості, що упредметнюється, наприклад, в експортній продукції, конкурентоспроможній на зовнішніх ринках. З іншого боку, переважання імпортової продукції на національному ринку може розцінюватися як зниження інформаційного статусу вітчизняних товарів. Таким чином, оптимальність експортно-імпортних потоків розглядається нами як один із критеріїв ефек-

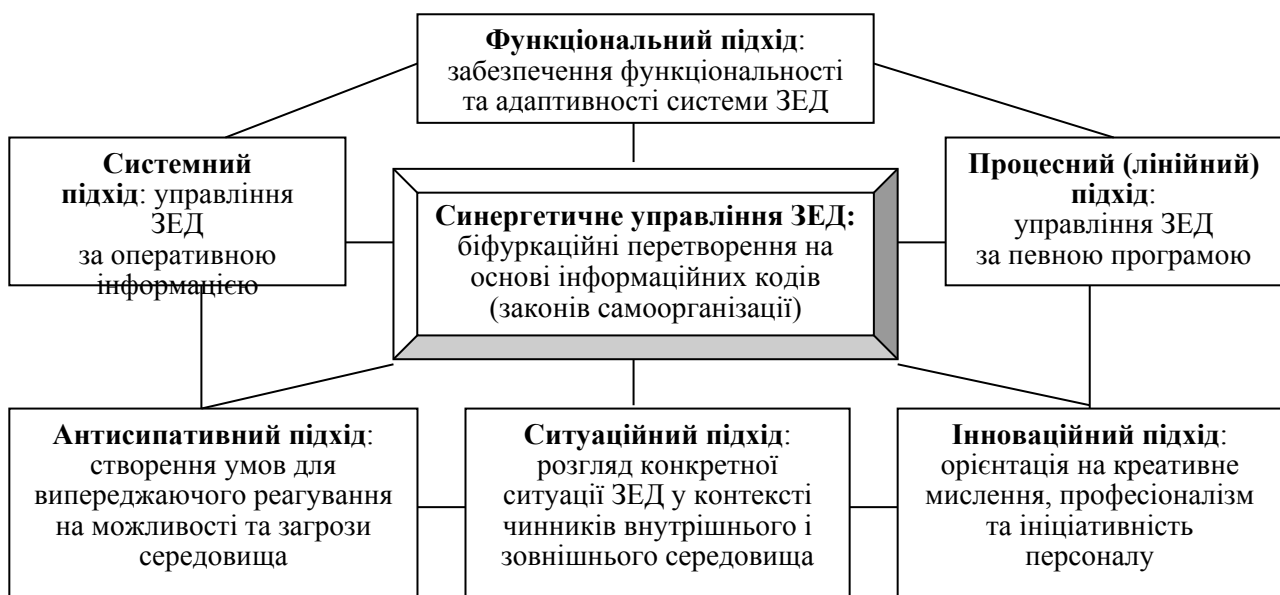

Рис. 2. Поєднання ознак різних підходів до управління ЗЕД у синергетичній методології здійснення управлінського впливу на складну систему

тивності здійснення інформаційного контролю гомеостазу системи ЗЕД.

Усі дослідники питань управління ЗЕД погоджуються зі складністю як самого об'єкта управління, так і умов, у яких здійснюється процес менеджменту. На цьому підґрунті формується розуміння неоднозначності впливу управлінських дій і необхідності поєднання різних методів, важелів та інструментів [1, с. 192–193]. Логіка поєднання ознак різних підходів у синергетичній методології управління ЗЕД відображена нами на рисунку 2.

Так, у межах функціонального підходу головна увага зосереджена на управлінні виробничими, фінансовими, маркетинговими та іншими функціями підприємства. Функціональність системи – це її здатність забезпечити такий розподіл функцій та зусиль елементів, який веде до виконання завдання. Завдяки функціональності система має здатність адаптуватися, пристосовуватися, оволодіти можливостями та ресурсами у разі зміни зовнішніх умов.

Важливою ознакою системи є її цілеспрямованість – можливість визначати на більшості етапів розвитку домінуючий напрям еволюції (ціль). Якщо функції системи об'єктивно зумовлені середовищем, то її ціль відображає внутрішні потреби складно організованої цілісності. У цьому контексті варто згадати про програмно-цільове управління, в основі якого лежить орієнтація ЗЕД на досягнення цілей, передбачених певною програмою.

У межах системного підходу управління спрямоване на поєднання комплексу різноманітних цілей діяльності підприємства і визначення можливої реакції складників господарської системи на управлінський вплив. Системне управління – це управління системами, які перебувають у динамічному стаціонарному стані, в якому реальні значення параметрів системи і характер зв'язків між ними поки що різняться, але вже визначаються конкретним атрактором, а сама система здійснює рух до рівноважного стаціонарного стану. Оскільки всі якісні перетворення в системі відбуваються у напрямі наближення до єдиної, чітко визначеної якості (атрактора), управління є імовірнісним, але у межах однієї якості.

Процесний підхід – це розгляд ЗЕД як сукупності бізнес-процесів, що відбуваються на підприємстві. Процесне (лінійне) управління є управлінням за програмою, тобто без інформації про оперативний стан середовища й об'єкта управління. Ця інформація не потрібна, оскільки система перебуває у рівноважному стаціонарному стані, за якого реальні значення параметрів системи і характер зв'язків між ними точно відповідають атрактору як ідеальному образу стабільно функціонуючої системи.

За ситуаційного підходу об'єктом управління розглядається певна управлінська ситуація, що складається зі стану чинників внутрішнього та зовнішнього середовища.

Зовнішньоекономічна діяльність може бути об'єктом антисипативного управління, спрямованого на створення умов для випередження усіх можливостей і загроз, що виникають у середовищі ведення ЗЕД, на засадах ранньої ідентифікації, аналізу і передбачення ймовірних траєкторій розвитку [12, с. 18].

Як вважає Х.А. Снігур, інноваційне управління ЗЕД повинне здійснюватися на основі синтезу функціонального, ситуаційного, ризикового і системного підходів з урахуванням національних особливостей ведення бізнесу. Такий підхід спрямований на розроблення та реалізацію зовнішньоекономічної стратегії за своєчасного впровадження інновацій, які відповідають вимогам зовнішнього середовища, з метою забезпечення конкурентоспроможності на зовнішніх ринках у довгостроковій перспективі [11, с. 79].

Зрештою, постає питання про ефективність управління системою, яка перебуває у нерівноважному стані, в якому параметри системи і характер зв'язків між ними змінюються стохастично, тобто випадково (іншими словами, система перебуває у точці біфуркації). Як зазначає І. Осадчий [21], у цьому разі варто застосовувати синергетичне управління, яке не може здійснюватись ні за програмою (як лінійне), ні за оперативною інформацією (як системне). Синергетичне управління є резонансним і здійснюється за інформаційними кодами світовпорядкування або за законами самоорганізації (організаційними принципами), розміченими на спеціальних носіях – цільових проектах, акціях.

Таким чином, на відміну від комплексу множинних цілей самої діяльності підприємства, управління ЗЕД має на меті лише внесення змін у різні елементи системи доти, поки її стан не відповідатиме оптимальному, всі інтереси (мікро-, макро-, мегарівневі) не стануть гармонізованими, а конкретні дії контрагентів – синхронізованими у просторі та часі.

Л.І. Рябенко та Б.Б. Любич пропонують сформулювати комплексний підхід до управління ЗЕД як процес адаптації та зміни домінуючих елементів внутрішнього середовища, щодо яких незначні управлінські зусилля будуть зумовлювати ефект, що значно перевищує одночасний вплив на більшість інших [1, с. 194]. У синергетичній методології такі елементи називаються «параметри порядку»: усі складники середовища (системи) підлаштовуються під ці параметри та дотримуються когерентного режиму існування і розвитку.

На нашу думку, комплексний підхід до управління ЗЕД дасть змогу поєднати застосування адаптаційних та біфуркаційних механізмів еволюції системи та орієнтувати підприємство на генерування ефекту емерджентності, що проявлятиметься у появі таких джерел конкурентоспроможності, які неможливо простежити окремо на внутрішньому або зовнішньому ринку.

За результатами проведених досліджень пропонуємо ввести до категорійного апарату ЗЕД поняття «синергетичний потенціал зовнішньоекономічної діяльності», під яким треба розуміти максимальну спроможність сформованої сукупності зовнішньоекономічних операцій та зовнішньоекономічних зв'язків окремо взятого підприємства зумовити генерацію ефекту емерджентності, тобто появу якісно нових ознак (властивостей) як у системі виробничо-господарської діяльності цього підприємства, так і в системах більшого масштабу (економіці країни, регіону, світу), що прискорює наближення відповідних систем до точки біфуркації та актуалізує самоорганізаційний механізм із наступним виходом на новий аттрактор еволюції.

Висновки. Зміст зовнішньоекономічної діяльності, що здійснюється великою кількістю підприємств різної національної та галузевої належності з різними стратегічними установками та бізнес-інтересами в умовах динамічного, частково детермінованого міжнародного бізнес-середовища, доцільно досліджувати на засадах постнекласичної синергетичної методології. З цієї позиції особливого значення набуває пошук оптимального набору зовнішньоекономічних операцій, стратегій, бізнес-процесів, що може зумовити генерування ефекту емерджентності.

Постійна зміна конфігурації зовнішньоекономічних зв'язків відбувається за законами самоорганізації та біфуркаційних перетворень, що потребує особливого підходу до управління. Синергетичне управління ЗЕД доцільно застосувати в умовах нерівноважного стану системи, яка перебуває у точці біфуркації; суть цього управління полягає у «м'якому» виведенні системи на найбільш вигідний для неї аттрактор та гасінні небажаних флуктуацій.

Категорійний апарат зовнішньоекономічної діяльності доцільно доповнити поняттям «синергетичний потенціал зовнішньоекономічної діяльності», оцінювання якого дасть змогу удосконалити наявні підходи до проектування системи зовнішньоекономічної діяльності. Перспективи подальших досліджень у започаткованому напрямі полягають у визначенні шляхів підвищення ефективності ЗЕД за рахунок упродовження синергетичного інструментарію.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Рябенко Л.І. Об'єктно-орієнтоване управління зовнішньоекономічною діяльністю підприємства / Л.І. Рябенко, Б.Б. Любич // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. – 2013. – № 769. – С. 190–195.
2. Васюренко В.О. Теоретичні узагальнення щодо розуміння сутності поняття «зовнішньоекономічна діяльність підприємства» / В.О. Васюренко // Механізм регулювання економіки. – 2008. – № 2. – С. 214–220.
3. Данилюк М.О. Аналіз наукових підходів до визначення поняття зовнішньоекономічної діяльності підприємства / М.О. Данилюк, Т.Б. Топольницька // Інноваційна економіка. – 2012. – № 6(32). – С. 3–8.
4. Котиш О.М. Теоретичні аспекти визначення сутності поняття «зовнішньоекономічна операція» / О.М. Котиш // Економіка розвитку. – 2014. – № 2. – С. 99–103.
5. Новіков О.Є. Систематизація наукових поглядів щодо визначення сутності терміна «зовнішньоекономічна діяльність» / О.Є. Новіков, Т.Ш. Садридінєв // Вісник Хмельницького національного університету. Серія : Економічні науки. – 2014. – № 2. Т. 2. – С. 183–186.
6. Шапоренко О.І. Зовнішньоекономічна діяльність підприємств як одна із ключових складових їх виробничо-господарської діяльності / О.І. Шапоренко // Глобальні та національні проблеми економіки : електронне наукове фахове видання. – 2016. – Вип. 11. – С. 85–89. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://global-national.in.ua/archive/11-2016/20.pdf>.
7. Васюк Т.В. Методи дослідження та визначення економічної ефективності зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів господарювання / Т.В. Васюк // Актуальні проблеми економіки. – 2015. – № 3. – С. 131–136.
8. Фатенок-Ткачук А.О. Формування стратегії розвитку зовнішньоекономічної діяльності машинобудівних підприємств : автореф. дис. ... канд. екон. наук; спец. 08.00.04 / А.О. Фатенок-Ткачук. – Львів, 2009. – 32 с.
9. Гузенко Г.М. Зовнішньоекономічна діяльність підприємства: сутність, економічний механізм її розбудови, особливості / Г.М. Гузенко, Ю.О. Гайдученко // Вісник Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». Серія : Економічна теорія та право. – 2013. – № 3. – С. 77–89.
10. Любич Б.Б. Інноваційне управління на основі показників оцінки стану зовнішньоекономічної діяльності підприємства / Б.Б. Любич // Маркетинг і менеджмент інновацій. – 2011. – № 2. – С. 157–163.
11. Снігур Х. А. Інноваційний підхід до управління зовнішньоекономічною діяльністю підприємства / Х.А. Снігур // Вісник Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Серія : Економіка. – 2015. – Т. 20. Вип. 2/2. – С. 76–80.
12. Іщенко С.В. Особливості організації інформаційної підтримки при прийнятті управлінських рішень в сфері ЗЕД / С.В. Іщенко, К. А. Пряхіна, О.С. Капінос // Вісник Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського. – 2015. – Вип. 3(92). Ч. 2. – С. 16–21.
13. Мозгова Г.В. Формування інформаційної системи менеджменту зовнішньоекономічної діяльності на базі сучасних інформаційних технологій / Г.В. Мозгова, А.І. Свіржевська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Економічні науки. – 2014. – Вип. 6. Ч. 5. – С. 248–251.
14. Свідерська А. Поняття та класифікація ризиків у зовнішньоекономічній діяльності підприємства / А. Свідерська // Галицький економічний вісник. – 2014. – № 3. – С. 113–121.
15. Чайка Л.Г. Синергізм у зовнішньоекономічній діяльності / Л.Г. Чайка, Т.Г. Остапенко // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. – 2011. – № 3–4. – С. 50–59.
16. Ноджак Л.С. Інтегрований підхід до менеджменту ЗЕД: сутність та складові елементи / Л.С. Ноджак, О.О. Лебедева // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Менеджмент та підприємництво в Україні:

- етапи становлення і проблеми розвитку. – 2007. – № 606. – С. 69–76.
17. Фомішина В.М. Синергетичний ефект у менеджменті зовнішньоекономічної діяльності / В.М. Фомішина // Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Серія : Економічні науки. – 2014. – № 2. – С. 67–75.
18. Про зовнішньоекономічну діяльність : Закон України № 959-ХІІ від 16 квітня 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/959-12>.
19. Господарський Кодекс України № 436-IV від 16 січня 2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.
20. Топольницька Т.Б. Формування системи організаційно-економічного забезпечення зовнішньоекономічної діяльності підприємства / Т.Б. Топольницька // Сталий розвиток економіки. – 2013. – № 2. – С. 111–114.
21. Осадчий І. Синергетика для педагогіки: про якісні стани освітніх систем та типи управлінських стратегій / І. Осадчий // Освіта і управління. – 2005. – № 3–4. Т. 8. – С. 38–42.